

УДК 347.676(477)
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.201>

І. В. Граніна
аспірантка кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-3626-269X

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВИКОНАННЯ ЗАПОВІТУ

У статті проаналізовано історичний розвиток цивільного законодавства регулювання питання щодо виконання заповіту. Особливу увагу приділено порівнянню положень чинного ЦК України та попередньо чинного Кодексу в контексті досліджуваного питання.

Встановлено, що ЦК України кардинально змінив підхід до волевиявлення заповідача і принципово на інших засадах окреслив його місце в спадкових відносинах, що відобразилось на структурному розташуванні норм книги «Спадкове право». Так, норми про спадкування за заповітом передують нормам про спадкування за законом, що має підкреслити, що інститут спадкування за законом відіграє певним чином субсидіарну роль відносно спадкування за заповітом, яке застосовується лише у випадках, коли спадкодавець не складав заповіту.

Встановлено, що не є випадковою норма, в якій, визначаючи обсяг повноважень виконавця заповіту, ЦК України не згадує про виконання вимог кредиторів, не погашених спадкодавцем, адже виконавець заповіту, якщо лише ним не виступає один із спадкоємців, позбавлений можливості задовольняти майнові вимоги кредиторів спадщини. Такий висновок зроблено на підставі аналізу легального визначення спадкування (ст. 1216 ЦК України), за змістом якого спадкуванням визначається перехід від померлого спадкодавця до його спадкоємців спадщини як сукупності прав та обов'язків. Дії виконавця обмежуються лише пошуком кредиторів з подальшим повідомленням їх про факт смерті боржника-спадкодавця. Саме ж задоволення вимог кредиторів відбувається спадкоємцями після прийняття спадщини.

Окремо звернено увагу на те, що ЦК України доповнив та конкретизував положення щодо виконання заповіту, про що свідчить запровадження окремої глави щодо виконання заповіту (глава 88).

Важливим є законодавче закріплення основних вимог до особи, яка може бути виконавцем заповіту (це може бути фізична особа з повною цивільною дієздатністю або юридична особа).

Задля вдосконалення вітчизняної практики застосування інституту виконання заповіту проаналізовано досвід окремих країн, спадкове право яких також передбачає можливість призначення виконавця заповіту.

Ключові слова: спадкування, заповіт, заповідач, спадкоємець, виконання заповіту.

Hranina I. V. HISTORICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF CIVIL LEGISLATION ON THE ENFORCEMENT OF THE WILL

The article analyzes the historical development of civil law governing the implementation of the will. Particular attention is paid to comparing the provisions of the current Central Committee of Ukraine and the previous Code in the context of the research issue.

It is established that the Central Committee of Ukraine radically changed the approach to the will of the testator and fundamentally on other grounds outlined his place in hereditary relations, which was reflected in the structural arrangement of the book "Inheritance Law". Thus, the rules of testamentary inheritance precede the rules of inheritance by law, which should emphasize that the institution of legal inheritance plays a subsidiary role in relation to testamentary inheritance, which applies only in cases where the testator did not make a will.

It is established that it is not an accidental norm in which determining the scope of powers of the executor of the will, the Central Committee of Ukraine does not mention the fulfillment of creditors' claims not repaid by the testator. After all, the executor of the will, unless he is one of the heirs, is deprived of the opportunity to satisfy the property claims of creditors of the inheritance. This conclusion is made on the basis of the analysis of the legal definition of inheritance (Article 1216 of the Civil Code of Ukraine), the content of which inheritance determines the transition from the deceased testator to his heirs as a set of rights and obligations. The actions of the executor are limited to finding creditors and then notifying them of the death of the debtor-testator. The satisfaction of creditors' claims occurs by the heirs after the acceptance of the inheritance.

Special attention is paid to the fact that the Central Committee of Ukraine supplemented and specified the provisions on the execution of the will, as evidenced by the introduction of a separate chapter about the execution of the will (Chapter 88).

The basic requirements to the person who can be the executor of the will (it can be the physical person with full civil capacity or the legal entity) are also important.

In order to improve the domestic practice of establishing the institution of the will, the experience of individual countries is analyzed the inheritance law of which also provides for the possibility of appointing an executor of the will.

Key words: inheritance, will, testator, heir, fulfillment of a will.

Постановка проблеми. В процесі життя кожен з нас рано чи пізно зустрічається зі спадкуванням. Досить часто на практиці можна стикнутися з конфліктами всередині родини, між спадкоємцями, які не можуть вирішитися «мировою» та мають

пройти лише через суд. Недарма судові засідання про поділ спадкового майна називають одними з найбільш запеклих судових проваджень. Найбільшу складність для суду являє поділ рухомого майна, предметів домашнього вжитку, які достат-

ньо легко можуть бути вилучені зацікавленими особами зі спадкової маси.

Нині ситуація, коли людина заповіла (розподілила) все своє майно шляхом складання заповіту, є цілком природним для інших націй (на відміну від нашої), де для забезпечення виконання останньої волі спадкодавця призначаються спеціальні особи, статус яких дає можливість їм забезпечити реалізацію останньої волі спадкодавця, а особисті якості на фоні юридичних механізмів виступають додатковими гарантіями її виконання.

Передбачений ЦК України інститут виконання заповіту не є популярним у нашій країні. Водночас вивчення питань щодо інституту виконання заповіту, його практичного застосування в нашій країні є вельми актуальним. Як і будь-яке наукове дослідження, вивчення досліджуваних питань не може обійтися без аналізу історичних аспектів та вивчення досвіду впровадження цього інституту зарубіжними країнами.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Окремі аспекти спадкування за заповітом та його виконання були предметом наукових досліджень Л.В. Козловської, О.Є. Кухарєвого, С.В. Мазуренко, Р.А. Майданика, Є.О. Рябокони, Є.В. Фесенко, І.Я. Федорич, Є.І. Фурси, С.Я. Фурси, Л.В. Шевчук, Є.О. Харитонова та інших учених. Водночас постійне напрацювання судової практики, оновлення законодавства, соціально-економічні умови існування зумовлюють необхідність звернення до дослідження інституту заповіту в сучасному цивільному праві України, зокрема, як інструменту забезпечення права заповідача на вільне волевиявлення щодо долі свого майна після смерті. Важливим аспектом у цьому контексті є дослідження питань історичного розвитку інституту заповіту, питань його виконання тощо.

Метою статті є аналіз розвитку вітчизняного законодавства та законодавства деяких зарубіжних країн у регулюванні питань щодо виконання заповіту.

Виклад основного матеріалу. Інститут виконання заповіту був особливо актуальним у дореволюційному законодавстві. Законодавче регулювання виконання заповіту душеніказником обмежувалося тоді декількома статтями, що містилися у Зводі законів цивільних та у Статуті цивільного судочинства. Зокрема, згідно зі ст. 1084 Зводу законів Російської імперії, духовні заповіти виконуються душеніказниками і самими спадкоємцями за волею заповідача.

Кодекси, прийняті у 1922–1924 рр., не тільки відновили регулювання спадкових відносин, фактично скасованих до цього Декретом «Про скасування спадкування», який було прийнято в Україні 11 березня 1919 р. [1] та доповнено 21 березня 1919 р. [2], але й містили спеціальну статтю щодо виконання заповіту. Згідно зі ст. 427 ЦК УРСР

1922 р., виконання заповіту покладається на призначених у ньому спадкоємців, за винятком випадків, коли заповідач доручив у заповіті окремій особі – виконавцеві заповіту – виконати його волю. В цьому разі вимагається згода виконавця на самому заповіті або в окремій заяві, прикладеній до заповіту [3].

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. [4] присвячував відносинам щодо виконання заповіту всього дві статті (ст. ст. 546 та 547 ЦК УРСР), які в загальному вигляді окреслювали коло суб'єктів правовідносин з виконання заповіту та встановлювали їхні повноваження.

На відміну від ЦК УРСР 1963 р., ЦК України [5] кардинально змінив підхід до волевиявлення заповідача і принципово на інших засадах окреслив його місце у спадкових відносинах. Зокрема, це відобразилось на структурному розташуванні норм книги «Спадкове право». На відміну від ЦК УРСР, у ЦК України норми про спадкування за заповітом передують нормам про спадкування за законом, що, можливо, на думку розробників, мало підкреслити, що інститут спадкування за законом відіграє певним чином субсидіарну роль відносно спадкування за заповітом, яке застосовується лише тоді, коли спадкодавець не складав заповіт.

У ЦК України правовідносини щодо виконання заповіту регулюються окремою главою 88 (виконання заповіту), яка включає 10 статей (ст. ст. 1286–1295).

Здійснюючи порівняльний аналіз ЦК України та ЦК УРСР до відмінностей, на які слід звернути увагу, відносимо, зокрема, розширення кола осіб, які мають право призначити виконавця заповіту. Це заповідач, його спадкоємці або нотаріус. Навпаки, ЦК УРСР 1963 р. дещо звужував це поняття, відносячи до виконавців виключно осіб, яким доручено виконання, за умови, що вони не є спадкоємцями (ч. 2 ст. 546 ЦК УРСР). В умовах збільшення кількості, вартості та видів майна, що перебувають у приватній власності громадян і мають специфічні особливості спадкового правонаступництва, та, як наслідок, зростання кількості засвідчуваних нотаріальними конторами заповітів такий підхід законодавця, безспірно, заслуговує на підтримку.

Крім того, ст. 1291 ЦК України передбачає право виконавця заповіту на плату за виконання своїх повноважень, тоді як ч. 2 ст. 547 ЦК УРСР 1963 р. зазначала, що виконавець заповіту не отримує винагороди за дії з виконання заповіту. Це свідчить про те, що фактичний бік таких правовідносин має цивільно-правовий характер. Однак можна помітити, що за таких умов правовідносини, які входять до поняття «виконання заповіту», будуть змішуватися з правовідносинами, які регламентовані як спадковий договір (гла-

ва 90 ЦК України), тому набувач за спадковим договором може бути призначений виконавцем заповіту. Якщо набувач за спадковим договором сам зобов'язаний вчинити певні дії після смерті спадкодавця, то таке призначення в цьому разі недоцільне.

Однак, на відміну від спадкового договору, в якому права та обов'язки сторін мають бути чітко визначені, для виконання заповіту передбачений випадок, коли розмір винагороди не визначений заповітом. Тоді він може бути визначений за домовленістю виконавця заповіту та спадкоємців, а в разі спору – судом. Саме в цьому полягає основна відмінність спадкового договору від виконання заповіту, адже у цивільно-правових договорах права та обов'язки сторін мають бути чітко регламентовані, особливо така істотна умова договору, як ціна (винагорода).

Визначаючи обсяг повноважень виконавця заповіту, ЦК України не згадує про виконання вимог кредиторів, не погашених спадкодавцем. Це не випадково. Вважаємо, що виконавець заповіту, якщо лише ним не виступає один із спадкоємців, позбавлений можливості задовольняти майнові вимоги кредиторів спадщини. Цей висновок впливає з легального визначення спадкування, сформульованого у ст. 1216 ЦК України, за змістом якого спадкуванням визначається перехід від померлого спадкодавця до його спадкоємців спадщини як сукупності прав та обов'язків. Дії виконавця обмежуються лише пошуком кредиторів з подальшим повідомленням їх про факт смерті боржника-спадкодавця. Саме ж задоволення вимог кредиторів відбувається спадкоємцями після прийняття спадщини (ст. 1282 ЦК України).

Крім наведених вище відмінностей, ЦК України доповнив та конкретизував положення щодо виконання заповіту, про що свідчить запровадження окремої глави щодо виконання заповіту (глава 88).

ЦК України зазначив основні вимоги до особи, яка може бути виконавцем заповіту: нею може бути фізична особа з повною цивільною дієздатністю або юридична особа (ч. 1 ст. 1286 ЦК України).

Також значно розширились повноваження виконавця заповіту, який повинен вчинити такі дії:

- вжити заходів щодо охорони спадкового майна;
- вжити заходів щодо повідомлення спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів про відкриття спадщини;
- вимагати від боржників спадкодавця виконання ними своїх зобов'язань;
- управляти спадщиною;
- забезпечити одержання кожним із спадкоємців частини спадщини, визначеної у заповіті;

– забезпечити одержання частки у спадщині особами, які мають право на обов'язкову частку в ній.

Водночас виконавець заповіту зобов'язаний забезпечити вчинення спадкоємцями дій, до яких вони були зобов'язані заповітом. Повноваження виконавця заповіту посвідчуються документом, який видається нотаріусом за місцем відкриття спадщини (ст. 1290 ЦК України), тоді як ЦК УРСР передбачав, що виконавець заповіту має право здійснювати всі дії, необхідні для виконання заповіту (ч. 1 ст. 547 ЦК УРСР), що загалом не відображало специфіку інституту виконання заповіту та створювало низку проблем на практиці.

Розширено перелік осіб, які можуть контролювати дії виконавця заповіту. Зокрема, якщо спадкоємцями є малолітні, неповнолітні, недієздатні особи або особи, цивільна дієздатність яких обмежена, контроль за виконанням заповіту здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники, а також органи опіки та піклування (ч. 2 ст. 1292 ЦК України). Натомість ЦК УРСР просто зазначав обов'язок виконавця заповіту надати звіт на вимогу спадкоємців без зазначення цієї категорії осіб.

Новелами ЦК України є також детальна регламентація щодо строку чинності повноважень виконавця заповіту та порядку відмови виконавця заповіту від здійснення своїх повноважень (ст. ст. 1294, 1295 ЦК України).

Крім того, ст. 1293 ЦК України встановлює судовий порядок оскарження дій виконавця заповіту, а також позовну давність строком в один рік стосовно спорів про визнання неправомірними дій виконавця заповіту. Аналогічні положення були у ЦК УРСР відсутні.

Усе вищевикладене свідчить про те, що ЦК УРСР від 1963 р. у загальному вигляді окреслив правові засади інституту виконання заповіту, тоді як ЦК України більш детально врегулював матеріальну та менш процесуальну процедуру виконання заповіту.

Враховуючи необхідність удосконалення вітчизняної практики застосування інституту виконання заповіту, вважаємо доцільним звернутись до досвіду окремих країн, спадкове право яких також передбачає можливість призначення виконавця заповіту. Так, в Угорщині в разі призначення спадкодавцем виконавця в заповіті нотаріус після відкриття спадщини повідомляє виконавця заповіту про доручене йому виконання, а також про необхідність вираження згоди бути виконавцем заповіту впродовж восьми днів після отримання повідомлення. Повноваження виконавця заповіту визначені в Наказі Міністра юстиції № 6/1958, згідно з положеннями якого виконавець заповіту відповідно до положень заповіту

управляє спадковим майном доти, поки спадкоємці не відклинуть покладеного на нього доручення з управління або доки не завершиться провадження у справі про спадкування; контролює виконання заповідального покладання. Виконавець заповіту може бути присутнім під час опису спадкового майна, вирішення питання про вжиття заходів щодо охорони спадщини, ведення провадження у справі про спадок. Виконавець заповіту вважається повіреним спадкоємців щодо управління спадковим майном. Витрати, що виникли у виконавця заповіту, зобов'язані відшкодувати спадкоємці [6, с. 1103–1104]. В Італії заповідач може призначити одного або декількох виконавців заповіту, які називаються душенаказниками, а також на випадок, якщо вони не захочуть або не зможуть діяти в такій якості, – осіб, які їх замінюють. Якщо призначені декілька виконавців заповіту, вони повинні діяти спільно, якщо тільки заповідач не розділив повноваження між ними або якщо не йдеться про вжиття невідкладних заходів зі збереження спадкових прав або майна. Душенаказником може бути призначена будь-яка особа, чия дієздатність не обмежена, у тому числі з числа спадкоємців або легатаріїв. Виконавець заповіту повинен заявити про свою згоду прийняти повноваження в канцелярії претури за місцем відкриття спадщини, відповідний запис має бути зроблений в реєстрі заповітів. Згода має бути безумовною і беззастережною. Душенаказник зобов'язаний стежити за точним виконанням останньої волі померлого. Для цього, якщо іншою не була воля спадкодавця, він повинен управляти спадковою масою, прийнявши у володіння спадкове майно на термін не більше року з моменту, коли душенаказник заявив про свою згоду перейняти на себе виконання цих функцій. За необхідності суд може продовжити цей термін ще на один рік. Виконавець заповіту, діючи як «добрий батько сімейства», здійснює усі дії з повсякденного управління майном. Він може відчужувати майно зі складу спадкової маси, отримавши дозвіл судового органу. Впродовж управління спадковим майном позови щодо спадщини повинні подаватися також проти душенаказника. Він має право вступати в судові процеси і може здійснювати усі дії, необхідні для виконання його функцій. Виконавець заповіту зобов'язаний опечатати майно, якщо серед тих, що закликаються до спадкування, є неповнолітні, відсутні, особи, визнані обмежено дієздатними, або юридичні особи. У такому разі він складає опис майна у присутності покликаних до спадкування та їх представників. Заповідач може покласти на душенаказника, який не є спадкоємцем або легатарієм, обов'язок розподілити спадщину серед спадкоємців. Після закінчення своїх функцій душенаказник повинен надати звіт про управління спадковою масою. Він

зобов'язаний відшкодувати спадкоємцям і легатаріям збиток, заподіяний його винними діями. Якщо душенаказників декілька, вони несуть солідарну відповідальність за спільне управління спадковою масою. Заповідач не може звільнити виконавця заповіту від обов'язку скласти звіт про управління та від відповідальності за управління спадковим майном. На вимогу будь-якої зацікавленої особи судовий орган має право усунути душенаказника від виконання його функцій у разі грубого порушення ним його обов'язків, а також за здійснення дій, що спричинили втрату довіри. Виконавець заповіту виконує свої обов'язки безкоштовно. Проте заповідач може встановити йому винагороду, що виплачується за рахунок спадкової маси. Витрати щодо управління спадковою масою відносяться на її рахунок [6, с. 1116–1118].

В Польщі у завдання виконавця заповіту входять управління спадковим майном, сплата боргів, що обтяжують спадщину, виконання заповідальних відмов і покладань, а потім видача спадкоємцям майна відповідно до волі спадкодавця й закону. Виконавець може бути позивачем і відповідачем по спорах, що впливають з управління спадком. Взаємні зобов'язання спадкоємця та виконавця заповіту регулюються правилами про відшкодувальне доручення. Витрати з управління спадковим майном і винагорода виконавцеві заповіту належать до боргів, що обтяжують спадщину. Виконавець заповіту може бути відсторонений за рішенням суду за наявності серйозних до того підстав [6, с. 1120].

Згідно зі ст. 1025 Французького цивільного кодексу, заповідач може призначити одного або декількох виконавців заповіту. Заповідач має право надати у володіння виконавцям заповіту усе своє рухоме майно або його частину, але це володіння не може перевищувати термін більше за один рік, включаючи день його смерті. Обов'язковою умовою вступу у володіння виконавцями заповіту є воля й згода спадкодавця, виражені в заповідальному розпорядженні. Неповнолітній не може бути виконавцем заповіту навіть з дозволу його опікуна. Виконавці заповіту наділяються не лише правом володіння терміном на один рік, включаючи день смерті спадкодавця, але й низкою обов'язків, сформульованих у ст. 1031 Французького цивільного кодексу. Виконавці заповіту зобов'язані вжити заходів до накладення печаті, якщо серед спадкоємців є неповнолітні, повнолітні, такі, що перебувають під опікою, або відсутні. Вони повинні скласти опис майна, що входить до складу спадкової маси, у присутності одного з передбачуваних спадкоємців, викликавши його належним чином. Вони повинні вимагати продажу рухомого майна за недоліку готівкових коштів, необхідних для виконання легатив. Вони повинні здійснювати контроль за виконан-

ням заповіту, а в разі суперечок щодо його виконання можуть вступити в процес задля захисту дійсності виконання заповіту. Крім того, вони повинні після закінчення річного терміну після смерті заповідача надати звіт про свою діяльність [6, с. 1132–1133].

У Швейцарії в заповіті заповідач може покласти виконання своєї останньої волі на одного або декількох дієздатних осіб (душеніказників – виконавців заповіту). Вони офіційно сповіщаються про доручення, що покладається на них. Якщо протягом 14 днів з моменту сповіщення вони не заявили про відмову, вважається, що душеніказник погодився виконувати ці функції. Душеніказники мають право на справедливий винагороду. Якщо заповідач не визначив інакше, душеніказники мають права й виконують обов'язки офіційних керівників спадкової маси. Вони зобов'язані стежити за виконанням волі покійного, зокрема управляти спадковим майном, виплачувати борги, виконувати заповідальні розпорядження та здійснювати розділ майна згідно з розпорядженням покійного або закону [6, с. 1146–1147].

В Цивільному кодексі Японії встановлено, що заповідач у своєму заповіті може призначити одного або декількох виконавців заповіту, а також доручити таке призначення третій особі (п. 1 ст. 1006 ЦК). За відкриття спадщини особа, якій доручено таке призначення, повинна негайно призначити виконавця заповіту й повідомити про це спадкоємцям (п. 1 ст. 1006 ЦК). Зазначена особа може відмовитися від виконання доручення, проте в цьому разі вона також негайно повинна повідомити про це спадкоємцям (п. 3 ст. 1006 ЦК). Виконавцем заповіту може бути призначений спадкоємець. Водночас подібне призначення не допускається щодо недієздатних осіб і банкрутів (ст. 1009 ЦК). За невиконання цією особою своїх обов'язків зацікавлені особи можуть пред'явити до сімейного суду вимогу про усунення виконавця заповіту (п. 1 ст. 1019 ЦК). З дозволу сімейного суду і за наявності належних підстав передбачена також можливість складання із себе повноважень виконавцем заповіту (п. 2 ст. 1019 ЦК) [7, с. 313–314].

Висновки. Основним призначенням заповіту є визначення спадкоємців на майно. Заповідач

може вибирати спадкоємців самостійно серед тих, хто входить до кола спадкоємців за законом, і тих, хто не входить до цього кола, а також інших учасників цивільних відносин. Якщо заповідач виявив бажання залишити конкретне майно конкретним особам, то він повинен чітко зазначити, яке саме майно кому конкретно він заповідає. За бажанням заповідача в тексті заповіту можна зазначити родинні відносини зі спадкоємцем.

Виконанням заповіту називають процесом реалізації волі спадкодавця, яка виражена в заповіті. Задля ефективного розроблення та практичного впровадження будь-якого правового інституту важливим є врахування досвіду, який вже існує.

Аналіз історичних аспектів розвитку цивільного законодавства щодо виконання заповіту показав, що чинне вітчизняне законодавство (зокрема, ЦК України) значно розширює порівняно з попередньо чинними нормативно-правовими актами можливості виконання заповіту.

Іноземний досвід розвитку законодавства щодо виконання заповіту, а також розвиток інформаційного суспільства свідчить про важливість урахування наявного досвіду розвитку інституту виконання заповіту задля його вдосконалення та практичного застосування.

Література

1. Об отмене наследования : Декрет Совета Народных Комиссаров Украины от 11 марта 1919 г. *Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1919. № 24.
2. Об отмене наследования : Декрет Совета Народных Комиссаров Украины от 21 марта 1919 г. *Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1919. № 32.
3. Цивільний кодекс УРСР від 16 грудня 1922 р. (втратив чинність). URL: <http://deminov.dp.ua/grazhdanskoe-pravo-i-process/ck-codecs-ussr-1922>.
4. Цивільний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р. № 1540-VI (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
6. Основные институты гражданского права зарубежных стран : учебник / под. ред. В.В. Залесского. Москва : НОРМА, 2009. 1184 с.
7. Гражданское право Японии : учебник Сакаэ Вагацума Тору / пер. с яп. В.В. Батуренко ; под ред. Р.О. Халфиной. Москва : Прогресс, 1983. 334 с.